

עונת־החפירות השמינית בבית־שערים (תשט"ז)*

(סקירה ראשונה)

מאת

ב. מזר

בבואי למסור סקירה קצרה על עונת־החפירות השמינית בבית־שערים, עלי לציין בראש ובראשונה, כי לא הגיעה השעה לסיכום תוצאותיה: העבודה בשדה עדיין נמשכת, והיא לא תסתיים לפני תחילת עונת־הגשמים; ואילו רישום החומר שנתגלה, התקנת התכניות ועבודת הצילום יימשכו זמן־מה אף לאחר מכן.

גם השנה נערכו החפירות מטעם החברה לחקירת ארץ־ישראל ועתי־קותיה, בהשתתפות האוניברסיטה העברית, ובעזרתו של משרד העבודה, שסיפק לנו את הפועלים הדרושים לביצוע החפירות. ניהלתי את העבודה במקום בעזרתו היעילה של המהנדס י. קפלן. במשלחת השתתפו: הגב' חיה קפלן וה"ה מ. יפה, י. אלגביש ומ. ברושי; התצלומים הוכנו על־ידי הצלם־האמן מר י. שוייג; ומר י. אבירם סייע לסידורים האדמיניסטרטיביים.

תכנית העבודה בעונה זו, שהתחילה בחודש יולי והנמשכת ברציפות עד היום, כוללת:

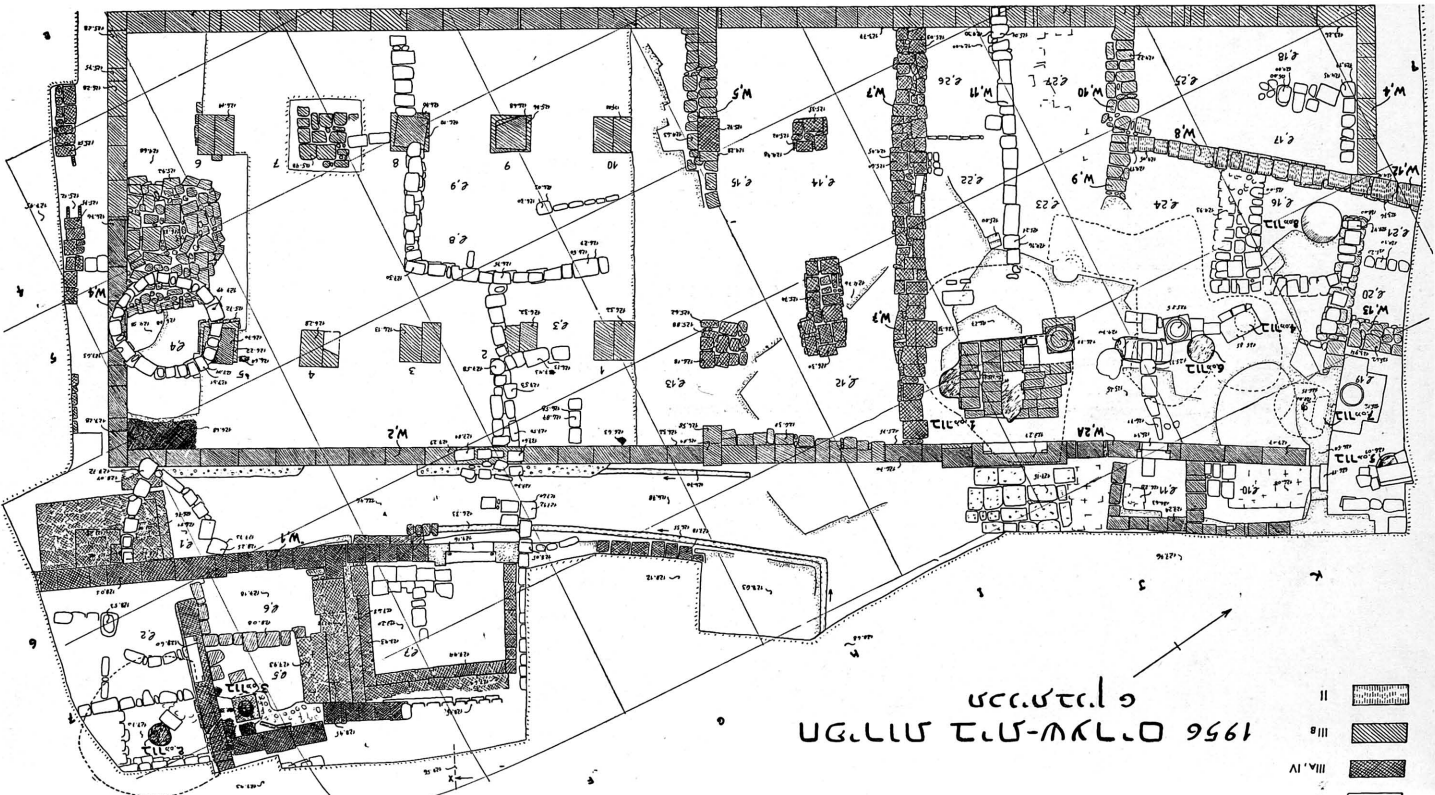
- (א) חפירה שיטתית בקצה הצפוני־מערבי של גבעת בית־שערים;
- (ב) המשך חקירתו של בית־הקברות במדרונה הצפוני של גבעת בית־שערים, שבו חשפה משלחת חברתנו בשלוש העונות הקודמות, בהנהלתו של ד"ר נ. אביגד, שורה של מערכות־קברים (מס' 12—20);
- (ג) בדיקת מע'ארת אל־ג'הנם, הסמוכה למערכות־הקברים מס' 1—2;
- (ד) חשיפת מערכת־קברים בקבוצת אלונים, שנתגלתה בדרך מקרה. אגב התקנת מקלט.

הקדשנו את עיקר מאמצינו בעונה זו לחפירה שיטתית — בשטח של דונם אחד בקירוב — בקצה הצפוני־מערבי של חורבות העיר. כבר בעונות הראשונות היה ידוע לנו על קיומו של קיר מוצק בנוי גזית במקום זה, ובשעתו שיערתי, שזהו קטע של חומת־העיר מן התקופה הרומאית. בעונה

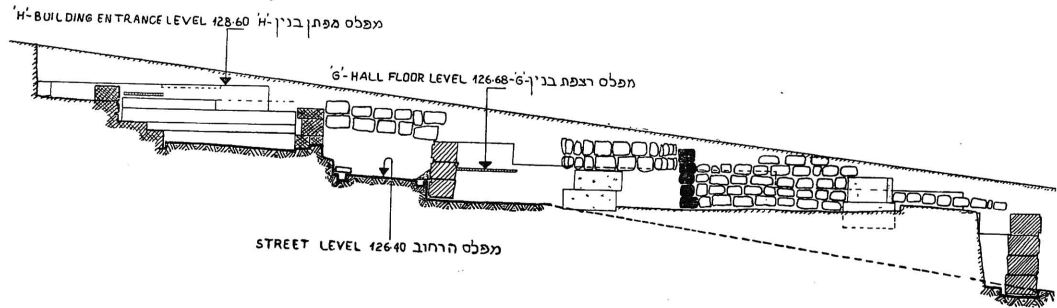
* הרצאה שהושמעה בכינוס הי"ב לידיעת הארץ, בחוה"מ סוכות תשי"ז.

הקודמת חשף ד"ר אביגד את הקיר הזה והראה, שאינו אלא קירו החיצוני של בניין רב־מידות, שעמד בקצה היישוב. בחשיפתו של בניין זה (שאותו סימנו באות ז') נתקלנו בהרבה קשיים ובבעיות מסובכות, שכן, מצד אחד, נתברר, שהוא נבנה במקום שהסלע מתחיל להשתפע לצד מדרון הגבעה, ולכן נקטו הבונים בשיטת מילוי השיפוע בעפר, שהוחזק על־ידי הקיר החיצוני, כדי ליצור משטח ישר, ואילו את יסודות הבניין השעינו על הסלע; ומצד שני, נשדדו הרבה מאבני הבניין להקמת מבנים מאוחרים, ובכללם מבנים רעועים וארעיים מן התקופה הממלוכית, שעיייהם נערמו במפלסים שונים בשטח הבניין ז' (ר' ציורים 1—2).

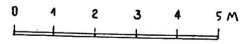
ארכו של בניין זה הוא 40 מ' ורחבו 15 מ' בקירוב, והוא מוקף משלושה צדדים קירות בנויים אבני־גזית גדולות, שעל דפנותיהן החיצוניות יש זיזים חלקים ושטוחים. אבני־הגיר מסותתות סיתות מעולה וערוכות נדבכים ישרים, שנשתמרו בגובה ניכר. סגנון הבנייה והסיתות דומה דמיון רב לסגנון, המתבלט בבניין ב' שבצפון־מזרח העיר, הסמוך לבית הכנסת, שאת תקופתו קבענו לסוף המאה השניה או לתחילת המאה השלישית לספה"ג, כלומר לזמן שגשוגה של בית־שערים בימיו של רבי יהודה הנשיא. הפרט היחיד, המבדיל את הקירות הללו מקירות הבניין ב', הוא שכבת הטיח העבה, שבה כוסו ברציפות מבחוץ בזמן מן הזמנים; ולא נתברר לנו פשר הדבר, ואף לא העלינו שום נתונים לקביעת הזמן, שבו ביצעו בעלי הבניין את עבודת הציפוי בטיח, תוך התעלמות מוחלטת מייפיו של אבני הגזית שבבניין. תכניתו המקורית של הבניין ז', במידה שניתן לנו לשחזרה, ברורה למדי. זהו בניין מוארך, המורכב משלושה חלקים עיקריים, בנויים זה אחר זה, והם — לפי הסדר מדרום־מערב לצפון־מזרח: בסיליקי, עזרה וחצר. הבסיליקי מתחלקת על־ידי שני טורי עמודים לתווך ולשתי סטרות. בגלל ההרס הרב, שנגרם לבניין, בעיקר בתקופה הממלוכית, לא נשתמרו אלא יסודות העמודים, ובמקצת אדנים ובסיסים, וכן שברי עמודים וכותרת קורינתית אחת בלבד. בשני מקומות בודדים שרדו עקבות של רצפת הפסיפס הצבעונית והמקושטת בדגמים גיאומטריים. כמו כן נתברר, שהקירות היו מטיחים, ובתוך הטיח הוכנסו תשבצים של לוחיות־שיש, שהצטרפו למערכות של פיתוחים, כדוגמת אלה שנמצאו בבית־הכנסת. התופעה המעניינת בבסיליקי היא הבימה המורמת שבאולם התווך, ליד הקיר הדרומי־מערבי. מבימה זו נשתמר משטח האבנים, ששימש לה יסוד, המזכיר מבנה דומה, שנתגלה ליד הקיר האחורי

טלל 1*
 1961 מלחמת העצמאות

SECTION X-X חתך

צִיּוּר 2.

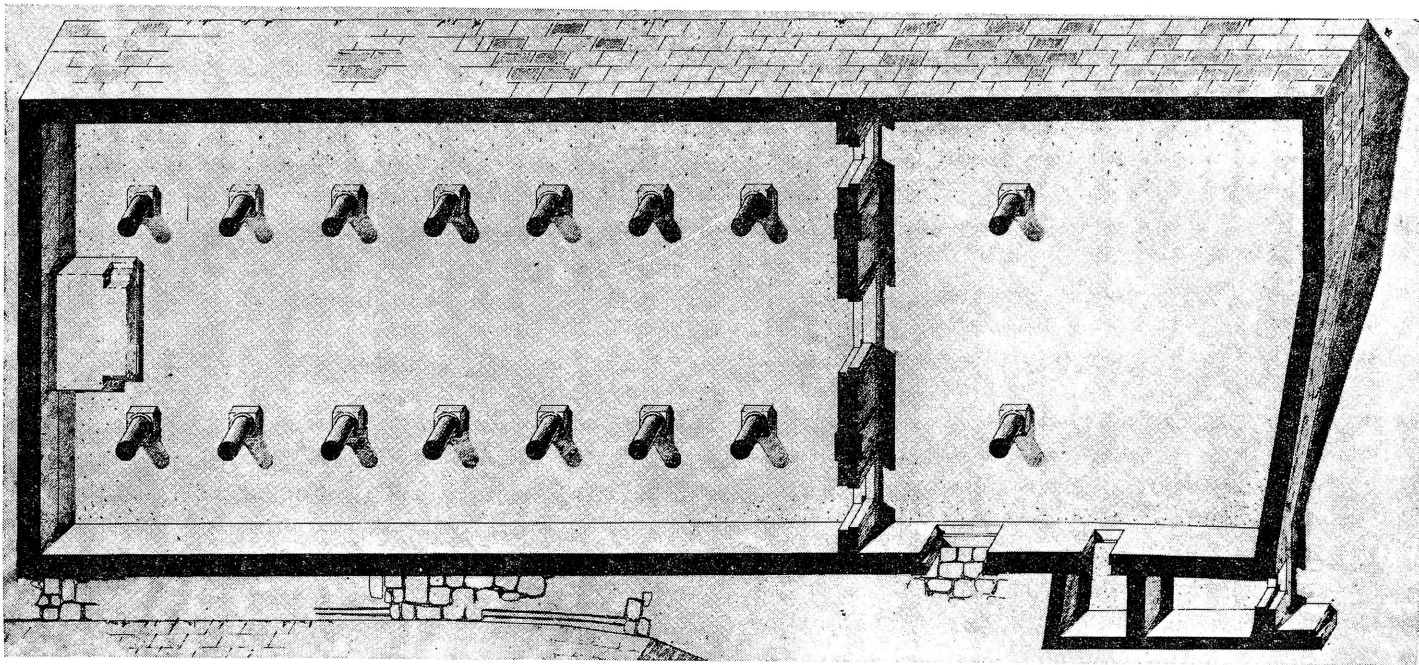
של בית-הכנסת. אל הבסיליקי היו נכנסים מן החצר, דרך עזרה צרה, שתכניתד אינה ברורה, וכנראה בוטלה בשלב הבניה השני כדי להאריך את הבסיליקי (ר' ציור 3). בחלק זה של הבניין חלו שינויים ניכרים במרוצת הדורות, שבהם השתמשו בבסיליקי, ורוב האבנים נעקרו ממקומן ונשדדו בתקופות המאוחרות.

חזית הבניין מכוונת לדרום-מזרח, כלומר לצד העיר, והכניסה אליו היא מרחוב מרוצף דרך פתח רחב, שהוליך לחצר. מפתח זה נשתמר באתר המפתן בלבד.

עניין מיוחד מעוררים הבורות שבשטח החצר, ובכללם בור מים גדול, סמוך לפתח הראשי של הבניין, שהיה מכוסה קמרון בנוי אבני-גיזית. בבור אחר, שנחשף כולו עד קרקעיתו, נמצאו מספר רב של מטבעות, כמות גדולה של שברי כלי-חרס, לרוב של כדים קטנים ופכים, ושבר של לוח-שיש, שעליו חקוקה כתובת יוונית. רובן המכריע של מציאות אלו הוא מהתקופה הרומאית והביזנטית. כמה מציאות מעניינות, כגון כלי ברזל, שנשתמרו במצב תקין, נתגלו גם בשני המחסנים הנספחים לחצר שמדרום-מזרח לפתח הראשי, המוליך מן הרחוב המרוצף לתוך הבניין.

חקירות הבניין והממצאים, שנתגלו בשטחו מאפשרת לקבוע את זמן הקמתו לסוף המאה השניה או תחילת המאה השלישית לספה"נ, ואת זמן חורבנו — לאמצע המאה הרביעית לספה"נ. נראה הדבר, שהוקם בתקופת גדולתה של בית-שערים בימי של רבי יהודה הנשיא, עבר כמה שלבים של תיקון הבדק, ונהרס בימי חורבן העיר על-ידי גלוס קיסר בשנת 352 לספה"נ. לאחר מכן עוד התגוררו אנשים בשטח החצר עד סוף התקופה הביזנטית, ואילו בתקופה הממלוכית היה במקום יישוב ניכר, כפי שמעידים שרידי המבנים והשפע של שברי כלי-חרס המזוגגים מתקופה זו, שנמצאו בכל שטח החפירה.

אין ספק בדבר, שהבניין הנדון שימש לצרכים ציבוריים, אבל עד היום לא עלה בידינו למצוא נתונים לקביעת המטרה, שלשמה נועד. גם שברי לוחות-השיש, שבשניים מהם נשתמרו שרידי כתובות יווניות ובאחד — כתובת עברית, אינם מסייעים לפתרונה של בעיה זו. האפשרות האחת היא, שהבסיליקי עם הבימה נבנתה לצרכי בית-דין; האפשרות האחרת, המתקבלת על הדעת, היא, שהיה זה מקום-מפגש לנושאים ונותנים בענייני עסקים, שאולי היה קשור עם בית-האוצר של השלטונות בעיר. מן הראוי לציין,

שעל סוגי הבסיליקאות השונים נאמר: "ג' בסיליקאות הן: של מלכים, ושל מרחצאות ושל אוצרות" (ע"ז, ט"ז, ב'). מסופקת יותר היא הסברה, שבניין זה נרמז בירוש' עירוב' פ"א, י"ח, רע"ג (ה"אכסדרה בבית שריי" בימי של רבי).

הפתעה גדולה חיכתה לנו, כשהתחלנו להעמיק בשטח הבניין, גם בשפך שמתחת לפני מפלס הרצפה בבסיליקי וגם בחצר, שבה נמצאו שרידי בנייה קדומים לקירות הבניין. כזכור, לא נתגלו בשעתו בשטח בית־הכנסת ונספחיו שום שרידי בנייה וממצאים מלפני תקופת בית הרודס. פרט לחרסים מקריים אחדים וידיות רודיות מעטות מהמאות השניה והראשונה לפנה"ס. לפיכך שיערנו עד עונה זו, שהיישוב נוסד בסוף התקופה ההלניסטית. התמונה נשתנתה כליל השנה, משנתגלה מספר רב של חרסים קדומים בשטח הבניין, המעידים עדות נאמנה על יישוב רצוף בבית־שערים החל בתקופת הברזל התיכונה, היא תקופת מלכי ישראל שלאחר התפלגות הממלכה המאוחדת. בתוך השפך ועל הסלע הטבעי נמצאו שברי כלי־חרס אפייניים למאות התשיעית והשמינית לפנה"ס, ובכללם חרסים מועטים של "כלי שומרון" ושל כלים קיפריים, חרסים מהתקופה הפרסית, וקראמיקה מכל השלבים של התקופה ההלניסטית, תוצרת מקומית ותוצרת חוץ כאחת (ציור 4). תוצאות המחקר, שנערך עד כה, מעלות על הדעת את האפשרות, שבית־שערים נוסדה במאה התשיעית לפנה"ס, בימי בית עמרי, ואולי כבר בימי דויד ושלמה, ושהיישוב הקדום התרכז בחלקה המערבי והגבוה של הגבעה. אבל רק המשך החפירות עשוי להפיץ אור על הבעיות הכרוכות בראשיתו של היישוב ותולדותיו ובאפיה של בית־שערים בתקופות הבית הראשון והבית השני.

בעונה זו חשפנו גם את הרחוב, שנמשך לאורך חזית הבניין הציבורי הנדון (ז'), המפריד בינו לבין בניין מונומנטלי אחר, הבנוי גזית, שרק חלק זעיר ממנו נתגלה השנה (בניין ח'). לבניין זה היו נכנסים מן הרחוב, דרך פתח אל פרוזדור, שלאורך קירותיו נבנו אצטבאות־אבן, וממנו עולים במדרגות אל מפתן עשוי אבן אחת ענקית (באורך של חמישה וחצי מ' בקירוב). אין ספק בדבר, שעל בניין זה עברו תהליכי התפתחות ותיקונים שונים, אבל רק בעונה הבאה ייחשף הבניין כולו ותנתן האפשרות המלאה לחופרים להתחקות על תכניתו ועל שלבי בנייתו.

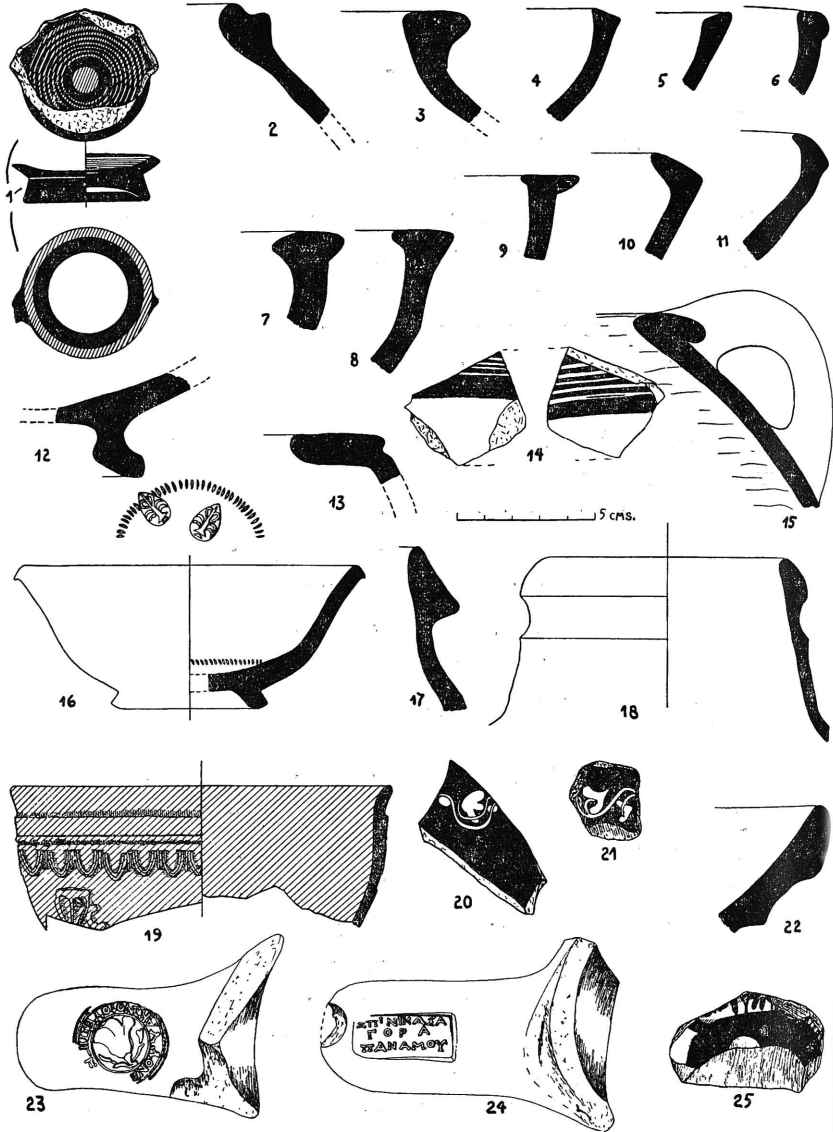
בעונה זו המשכנו בחקירתו השיטתית של שטח בית־הקברות, המשתרע

לאורך מדרונה הצפוני של גבעת בית־שערים ולמרגלותיה. בשלוש העונות הקודמות חשפה שם משלחת חברתנו, בהנהלתו של ד"ר אביגד, תשע מער־כות־קברים (מס' 12—20, מלבד הקבר מס' 21 מתקופת בית הירודס), ובכללן שתי המערכות הגדולות מס' 14 ו־20. השנה נתגלו שש מערכות נוספות, שבחפירתן עוסקת כעת משלחתנו: שתיים (מס' 22 ו־23) ממזרח למס' 14 ובסמוך לה, ושלוש (מס' 24—26) מצפון־מזרח למס' 20. בסקירה חטופה זו לא אעמוד אלא על התגליות העיקריות וכן אציין כמה בעיות שנתעוררו במהלך העבודה.

בשנת תשט"ז נמצאו—זו הפעם הראשונה—קירות וגדרות אבן בשטח בית הקברות, שאחדים מהם הפרידו, כנראה, בין חלקות שונות של בית־העלמין, ואילו הקיר האורך, הבנוי אבני־גזית קטנות שממערב למערכה מס' 20, שימש, כנראה, לתמיכת הכבש לירידה מן העיר אל בית הקברות ואל הדרך הראשית המוליכה צפונה. יש להניח, שבכבש זה היו מעבירים את ארונות האבן הכבדים אל המערכה מס' 20. מן הראוי לציין, שבמשך השנה נוקתה החצר המרווחת של מערכה זו, ובפנים האולמות פונו חלקים נוספים מעיי המפולת ונתגלו כמה ארונות נוספים, שבחלקם מקושטים הם בפיתוחים נאים.

מבין מערכות־הקברים, שנחשפו בעונה זו, מעוררת עניין מיוחד המערכה מס' 26. מן החצר הקטנה, שאליה יורדים במדרגות החצובות בסלע, נכנסים דרך פתחים אל שלושה אולמות־קבורה. אפיינית היא לחצר, בדומה לזו של המערכה מס' 25, הגומחה החצובה באחד הקירות, ששימשה, כנראה, מחסן לשמש של בית־הקברות. האולם העיקרי (ב'), החצוב בסלע בקיר האחורי של החצר מול־טורי־המדרגות, הוא רחב־ידיים ומכיל שני חדרים, זה מאחורי זה, שמפרידה ביניהם קשת־מעבר. תשומת־לב מיוחדת מעוררות מסגרת הפתח וכן הדלת העשויות בזלת, שנמצאו במצב של מפולת. כאן לפנינו דוגמה מאלפת של מלאכת־מחשבת מדויקת ופיתוחים נאים באבן הבזלת הקשה. מעשה אמן, שכמוהו לא נתגלה עד היום בבית־שערים. בקירות האולם חצובות מקמורות, ללא צפיפות מיוחדת, וניכר הדבר, שבעלי המערכה היו אנשים אמידים. מספר הכתובות היווניות, המשוחות בצבע אדום ובצבע שחור, בחזית המקמורות ובתוכן מגיע לשתיים־עשרה, ורק כתובת אחת חרותה בצד של מקמורה בחדר השני. וזה תוכן הכתובת:

ציור 4.

שברי חרס שנחשפו בבניין הבסיליקי לתקופותיהם

תקופת הברזל התיכונה ב': 1—11 ; 13—15 17—18

12 ; 22 ; } התקופה הפרסית :
25 } חרס אטי —

23—24 — התקופה ההלניסטית

16 ; 19 ; 20 ; 21 — התקופה הרומית הקדומה

שלום/COYCIA/ΠΑΡΑ/ΙΟΥΔΑ/ΑΒΙ/ΤΕΡΡ/ΘΥΓΑ/ΡΙΑΜ/ΜΑ/ΚΥΡΑ

”גברת מרים בת רבי יהודה מסביבת (?) סוסיה, שלום”.

לא מן הנמנע הוא, ש־COYCIA אינה אלא שושן הבריה, כפי סברתו של מר אבי־יונה, והלשון ΠΑΡΑ COYCIA מכוונת לסביבות או לאיזור שושן, שבו התגוררו יהודים רבים בתקופת התלמוד. כידוע, הובאו מתים לבית־העלמין המרכזי בבית־שערים מקהילות יהודיות שונות בתפוצות המזרח, החל בפמפיליה שבאסיה הקטנה ועד ארץ החמירים שבדרום ערב, ואף ממישן שבדרום בבל. לפיכך לא תהיה זו פליאה, אם יימצא סיוע לסברה זו.

מסתבר, שבזמן מן הזמנים, אולי בסוף המאה השלישית לסה״נ, עבר האולם לרשותה של משפחה אחרת, שעליה מעידות שתי־עשרה הכתובות המשוחות בצבע אדום. עם משפחה זו נמנה אדם נכבד, שנקבר במקמורה מיוחדת, שעל דפנה נמצאת הכתובת:

ΙΩΧΑΡΧΙΣΥΝΑΓΟΓΟΥ/ΣΙΑΘΝΟC

”(של) יוסי ראש בית־הכנסת הצידוני”.

זכור, נמצאו במערכות־הקברים מס' 12—13 כתובות, המעידות על קבורת מתים מערים שונות בסוריה ובפיניקיה, ובכללם אנשי צידון (במערכה מס' 13).

אולם אחר (א') מצטיין בתכניתו הנאה ובתבליטיו השונים, על־פירוב של מנורות בעלות שבעה קנים, המגולפות בקירותיו ובמקמורותיו והמשוות לאולם צביון יהודי מובהק. בחצר, בגומחה שבחצר ובאולמות־הקבורה נמצאו כלי־חרס שונים, היינו, בקבוקים דמויי־כישור, פכים, נרות־שמן, כלי־זכוכית, גמה, צמיד־נחושת ומסמרי ברזל של גלוסקמאות, שהן, בדרך כלל, מהמאה השלישית ומתחילת המאה הרביעית לסה״נ.

המערכה מס' 25 דומה בתכניתה למס' 26, אבל היא פחות משוכללת ואולמיה פחות מרווחים. במערכה זו נמצאו כמה כתובות מעניינות. אחת מהן חקוקה בלוח־שיש, שנמצא בחצר סמוך לכניסה לאחד האולמות (ג'), שכנראה בזמן השימוש במערכה היה דבוק אל קיר־הסלע. וזה תכנה:

ΕΙCΑ/ΖΗΡΑ/ΣΥΜΩΝΟC

”יצחק זעירא (בן) שמעון”¹

(1) בשעת גילוי הלוח שיערתי, כי יש לפרש את הכתובת ”יצחק בן זעירא

שאר הכתובות נמצאו באולם הראשי (ב'), החצוב בקירה האחורי של החצר. אחת מהן, בלשון היוונית, משוחה בצבע אדום על הקיר מעל למקמורה. שאר שלוש הכתובות, שנרשמו בכתב העברי, חרות על הקיר בצדן של שתי מקמורות. לא הצלחנו לפענח אחת מהן, שהיא בת שתי שורות. שתי האחרות אינן כוללות אלא את האלפבית העברי כולו, מאלף ועד תו, ואלה הן הדוגמות הראשונות של abecedarium עברי בקברי בית-שערים. כמו כן נמצאה בסמוך לשתי הכתובות העבריות חרות של סירה.

התגלית החשובה ביותר של עונה זו היא בלי ספק המערכה מס' 24, שלה מקדישים אנו כעת את עיקר תשומת-לבנו. בחזית החצר של המערכה, במרחק לא רב מטור המדרגות החצובות בסלע היורדות אליה, מצאנו יסודות של שני מבנים, עשויים אבני-גזית קטנות, סמוכים זה לזה: האחד מרובע, שוודאי אינו אלא בניין קבורה (מאוסוליאום), ואילו השני, שהוא עגול וקטן הרבה יותר, הוא אולי שריד של תלוס, כלומר של מבנה, הקשור במאוסוליאום שסימל את נפש המת. אשר למערה אסתפק בסקירה חטופה על התגליות העיקריות, שנחשפו בה. מסתבר, שמלכתחילה לא היתה אלא מקווה-מים, שאליה היו יורדים מן החצר הקטנה דרך פתח בנוי בטור של מדרגות. באחד הקירות של החצר חצובה גומחה, שבה היו כמה כלי-חרס, ובסמוך לה — שקעורית זעירה, שבה מצאנו שבע מטבעות מימי בית קונסטנטיין. אולם ההפתעה העיקרית היתה התגלית בתוך מקווה-המים. מסתבר, שבתקופה מסוימת, לאחר ששקעה על קרקעיתו שכבת טין עבה, חפרו בתוך שכבה זו בור והטמינו בו בזהירות רבה מאות כלים מכלים שונים, ובכללם מספר גדול של נרות-שמן מקושטים, כלי-זכוכית וסוגים שונים של כלי חרס. כלים אלה נשתמרו בחלקם הגדול במצב תקין, והם מצטרפים לאוצר בלום של כלי-שימוש וכלי-נוי, שרובם ככולם הם מהמאה הרביעית לסה"נ. עדיין מוקדם מדי להעלות הצעה מוסמכת על מהותו ותולדותיו של אוצר זה, ורק בדרך השערה אפשר להניח, שבעלי בית-הקברות הטמינו את החפצים בתוך מקווה-המים בשעת סכנה, אולי בימי מרד היהודים, שדוכא באכזריות על-ידי גלוס קיסר בשנת 352 לסה"נ.

ולסוף אעמוד בקצרה על מערכת-הקברים המעניינת, שנתגלתה בדרך

מסימוניה, אבל הפירוש הניתן לעיל מסתבר הרבה יותר, ובצדק הציעו הפרופ' ש. ליברמן במכתב אלי בהזכירו שמות, כגון ר' ינאי זעירא ור' אבונא זעירא.

מקרה בקיבוץ אלונים ונחשפה על־ידינו, ברשותו של אגף העתיקות של משרד החינוך ובהשגחו של מר אלגביש. מקומה בשטח סלעי בתחום הקיבוץ. אין ספק בדבר, שמערכת־קברים זו אינה מבודדת, אלא נמצאת בתוך בית־קברות קדום, שעדיין לא נקבע היקפו. היא מצטיינת בטיב המלאכה ובצורתה המשוכללת, וכוללת חצר חצובה בסלע, שקירותיה מצופים אבני־גזית, שאליה יורדים בטור מדרגות נאה מתחת לקמרון וכן שני אולמות־קבורה. לכל אחד מהם נכנסים דרך פתח, שבחזיתו בנויה קשת. מסגרת הפתח בנויה אבני־גזית, והדלת, העשויה אבן מסותתת, אינה סובבת על צירים, כמו בבית־שערים, אלא מוכנסת למסגרת הפתח וסותמת אותו באופן הרמטי. חדרי הקבורה מטויחים ומקושטים בציורים שונים בצבע שחור, כגון ארון, דמויות אדם ובעלי־חיים ודגמים גיאומטריים. הכתובות הארמיות שעל הקירות נטשטשו במידה כזאת, שלא היה בידינו לפענחן. המתים נקברו בתוך כוכים, ובדרך כלל נהגו ללקט את העצמות בגלוסקמאות־אבן, אבל באחד החדרים נמצא גם ארון־חרס. בדיקת מערכת־הקברים והממצאים השונים, כגון נרות־השמן וכמה מהכלים, מאפשרת לקבוע את זמנה במאה השנייה לסה"נ, ואל נכון באמצע המאה.

גילוי זה ובדיקתן השטחית של כמה מערות אחרות שבקרבתה מעוררים שאלה נכבדה. כידוע, מקובלת הסברה, שבמקומה של אלונים, בערבית קסקס, עמדה בתקופת התלמוד ארדסקוס, הנזכרת בספרות התלמודית כעיירה יהודית בקרבת טבעון ובית־שערים.

ארדסקוס ידועה כמקום מושבו ופעולתו של רבי מאיר, שבמחיצתו ישבו כמה חכמים אחרים. ואף נזכר בית־המדרש בארדסקוס, שבו היה מלמד רבי מאיר⁽²⁾. נראים הדברים, שמערכת־הקברים הנדונה שבבית־הקברות של ארדסקוס היתה שייכת למשפחה יהודית נכבדה בדורו של רבי מאיר.

כזכור, לא נתגלו עד היום קברים בבית־שערים מפרק־הזמן שבין תקופת בית הירודס לבין זמנו של רבי יהודה הנשיא. מערכת־הקברים הנדונה, שהיא כנראה מאמצע המאה השנייה, מהווה אפוא את החוליה החסרה לנו עד היום להכרת אפיים של קברי היהודים בגליל. מערכת קברים זו הנבדלת מכמה בחינות מקברי בית־שערים במאות השלישית והרביעית לסה"נ, מגלה סימנים מובהקים של המסורת, שהיתה רווחת בימי הבית השני.

(2) ר' ש. קליין, ארץ הגליל (תש"ו), עמ' 207—209.